

Susanna Scherman, *Marieberg och 1700-talets kakelugnar* (diss.), Örebro: författaren, 2007. (345 s.)

På Kungsholmen i Stockholm låg en gång Mariebergs porslinsfabrik. Dess historia är kort. År 1758 grundades fabriken av hovtandläkaren Johan Eberhard Ehrenreich, vilken ledde företaget till 1766. Därefter övertogs ledningen (förmodligen) av fransmannen Pierre Berthevin, vars egentliga funktion var verkmästare. Bara något år senare var det Johan Liljencrantz som beklädde direktörsposten, och 1769 efterträddes denne i sin tur av Henrik Sten. År 1782 var fabriken saga all. Då såldes den till Rörstrands porslinsfabrik varefter den överlevde några år med tysken Philip Anders Schirmer som verkmästare. År 1788 lades verksamheten ned.

Under sin trettioåriga historia framställde Mariebergsfabriken högklassig keramik, inledningsvis i synnerhet fajanser. De pjäser som rönt särskild berömmelse är kakelugnarna, så välkända att de i dagligt tal ofta har kommit att kallas för »Mariebergare». Men hur ser sådana kakelugnar egentligen ut? Och hur stor var produktionen?

Redan tidigt skapades bilden av Mariebergs-kakelugnen som något mycket sällsynt och dyrbart; ett ljust gods minutiöst bemålat med rosor i klara färger. I fråga om utseendet är denna bild inte alls missvisande, det finns många gräddvita ugnar med perfekt glasyr och blomstermåleri i emaljfärger. Emellertid finns det ännu fler som är långt ifrån perfekta. Det kan Susanna Scherman konstatera i sin doktorsavhandling, *Marieberg och 1700-talets kakelugnar*. Därmed reviderar hon den vedertagna föreställningen och ger läsaren en mer nyanserad, och korrekt, bild av hur en Mariebergare ser ut. I detalj redovisar hon hur en kakelugn från denna fabrik är beskaffad, något som bland annat görs genom jämförelser med Rörstrands produkter.

Ett av Schermans syften är att kartlägga omfattningen av produktionen vid Mariebergsfabriken. Frågan har varit omdiskuterad och uppfattningarna pendlat mellan extremer. På stilkritiska grunder har Marieberg under vissa tider tillgodoräknats alla vackra kakelugnar som producerades under 1700-talets senare hälft, vilket skulle tala för att tillverkningen var mycket omfattande. Samtidigt har bara ett fåtal ugnar kunnat räknas som säkert kända Mariebergskakelugnar, vilket har lett till ett motsatt antagande. En åsikt som upprepas i 1900-talslitteraturen är att fabriken bara framställde ett trettiotal ugnar. Scherman visar att denna

diskrepans ytterst beror på bristfälliga kunskaper om vad som egentligen kännetecknar en äkta Mariebergare. Hennes forskning ger vid handen att en kontinuerlig tillverkning av kakelugnar ägde rum under närmare tjugo år, och i sin bok presenterar hon ett nittiotal verk som hon attribuerar till Mariebergsfabriken. Sannolikt har det funnits fler ändå, resonerar Scherman, och syftar då på sådana som kasserats eller försvunnit. Det må så vara, men här saknar man dem inte. Fler än hundra kakelugnar, såväl kända som aldrig tidigare kartlagda, från Mariebergs och Rörstrands porslinsfabriker diskuteras i detta arbete. Scherman presenterar dem också i en rikt illustrerad katalog, i många fall med detaljbilder som ökar förståelsen för deras särart.

I centrum för Schermans avhandling står givetvis Mariebergaren men hon behandlar även kakelugnen som sådan, inledningsvis med en kort historik. I ett första kapitel blir läsaren bekant med kakelugnsmakarna och deras villkor, med kakelugnarnas utformning under olika epoker, med den tekniska utvecklingen och med näringspolitikens inverkan på produktionen. Scherman fokuserar av naturliga skäl på Mariebergsfabriken men presenterar också andra keramik- och fajansfabriker, i första hand den redan nämnda Rörstrandsfabriken men även sådana som låg »i provinsen», det vill säga i Stralsund, Pålssjö, Växjö och andra orter. Läsaren blir varse att det handlat om en omfattande tillverkning och det är bra att Scherman, där det är möjligt, berättar vart ugnarna levererades. Att många ugnar beställdes till de kungliga slotten kunde man som läsare kanske ha förutsett, men inte att efterfrågan var fullt så stor som den var. Begärligheten belyser Scherman med en uppgift från 1724 om att alla anställda på Drottningholms slott hade rätt till en kakelugn! Scherman drar slutsatsen att samma förhållande kan ha gällt på Stockholms slott, dit hon finner att kakelugnsmakarna levererade åtskilliga av sina alster.

Som läsare blir man omedelbart intresserad. Scherman har en berättarglädje och ett sätt att uttrycka sig som ger liv åt alla fakta utan att arbetet för den skall förlora sitt seriösa syfte. Man blir snabbt hemmastadd i ämnet och lockas att fortsätta läsningen. De inledande kapitlen är föredömligt väldisponerade och lättlästa.

Scherman kommer snabbt fram till sin presentation av Mariebergsfabriken och här får man ta del av ett i sanning spännande äventyr! Johan Eberhard Ehrenreich, Mariebergs grundare, får nog kallas för en mångsysslare och kanske också äventyrare. Scherman berättar att han ursprungligen hade kommit till Sverige

från Tyskland för att arbeta som Fredrik I:s hovtandläkare, men att han efter dennes död fick söka sig andra sysslor. Hans första arbete blev jordbruket. Ehrenreich ville genomföra agrikulturella experiment, och tur var kanske att dessa försök inte blev så lyckade. År 1758 insände han i stället en ansökan till Kungl. Maj:t om att få starta en porslinsfabrik. Han hade lämnat prover på porslin och fajans, och eftersom de var av »god beskaffenhet» fick han sitt tillstånd. Emellertid erhöll han inte de ekonomiska anslag han ansökt om – detta trots att han, som Scherman beskriver det, försökte argumentera med tidens patriotiska och storvulna retorik. Ehrenreich fick alltså själv försöka hitta finansierare till sitt vidlyftiga projekt, vilket förstas var en riskabel satsning. Han lyckades dock och i oktober 1758 kunde fabriken börja byggas på egendomen Marieberg.

Redan i april året därpå var tillverkningen igång med 60 personer i arbete. Några år senare skulle de vara över 160, och förmodligen hade Ehrenreich för avsikt att redan då anställa ännu flera arbetare. Dessa skulle komma att behövas eftersom han, enligt Scherman, planerade att göra fabriken gigantisk och eftersom en enda stor fajansugn sysselsatte 150 till 200 personer när den drevs med »tillräckelig styrka».

Emellertid skulle det dröja innan verksamheten på Marieberg kunde utökas vidare. Till den spännande upptakten hör nämligen också att fabriksanläggningen drabbades av en förödande brand efter bara något år. Ehrenreich fick därför en andra gång, och med lyckosam utgång, söka hugade finansierare. Här skall inte Schermans uppgifter om Mariebergs vidare öden återberättas. Det skall bara sägas att produktionen med åren drevs upp till ett väldigt omfång samt att Ehrenreichs felkalkyleringar ledde till en förtida sorti. Värt att nämna är också att Scherman, utöver att redovisa fabriken historia, redan i detta kapitel ger läsaren några första uppgifter om de kakelugnar som levererades därifrån. Scherman kittlar läsarens nyfikenhet, och det är en hållning som hon behåller genom hela boken – lyckligtvis, får man kanske tillägga. Ett så faktaspäckat arbete som detta kunde ha riskerat att bli tungt och svårtillgängligt. I stället läggs uppgift till uppgift på ett mycket pedagogiskt vis, och som läsare får man en känsla av delaktighet. Man liksom följer med Scherman på upptäcktsfärden.

Efter historiken är det så dags för en bestämning av Mariebergaren. Scherman inleder med en beskrivning av kakelugnens kvalitet. För att nämna några av alla hennes forskningsresultat menar hon, att speciellt för Mariebergaren är godsets gula färg och den högkva-

litativa glasyren. Den ljusa färgen, konstaterar hon, beror på den ringa andel kalk som leran innehöll. Glasyren varierar. På kakelugnar som dekorerades med emaljfärger är den mycket vit, ibland skiftar den i rosa. Andra ugnar dekorerades i så kallade starkeldsfärger (genom en bränningsprocedur som beskrivs på annat håll i boken). Dessa ugnar har en mera gråaktig glasyr och nästan alltid är de också gråprickiga. Redan här kan Scherman alltså revidera den vedertagna föreställningen om Mariebergaren. Man kan inte räkna med att den skall ha en gräddvit glasyr. Den kan lika gärna vara gråaktig, pärlgrå eller rentav ljusblå.

Mera säkert visar sig vara att beakta vilka olika kakelugnsmodeller som förekom. Här kan Scherman konstatera att Mariebergfabriken höll sig till den redan etablerade svenska traditionen. När det gäller den övriga tillverkningen berättar hon att ledningen var angelägen om att hänga med i utvecklingen; man hämtade gärna modeller från utlandet och kopierade dem. Men när det gäller kakelugnarna tycks endast två typer ha producerats: den runda modellen och den flata med skänkhylla, avfasade hörn samt krön med bäge och mussla. (Den senare beskrivs som en modell som togs fram i samband med slottsbygget i Stockholm och som sedan 1750-talet hade använts som mästestycke av de kakelugnsmakare som var anslutna till skräet.) Utöver dessa modeller lanserades mot århundradets slut även den så kallade kolonnkakelugnen. Av denna modell finns dock endast ett känt exemplar från Mariebergfabriken, nämligen den kakelugn som står i salen på Sturehovs slott strax utanför Stockholm.

Också i ett annat avseende visar Scherman att bestämningen kan göras rätt så entydig: en kakelugn från Mariebergfabriken är oftast dekorerad med blomstermotiv. Dekoren, förstär man, har varit en viktig infallsvinkel för Scherman vid bestämningen. Hon poängterar att kakelugnen var en del av inredningen vid den aktuella tiden och att den, i egenskap av värmekälla, ofta ställdes i fokus för intresset. Blomstermotiv är alltså en detalj att ta fasta på när det gäller bedömningen av Mariebergaren, och det fanns många olika dekorer att välja mellan. Bland dem, lyfter Scherman fram enkla vallmomotiv och rosor. Dock fanns även andra blomstermotiv som var omtyckta, och dessa redovisas också generöst. I en mening får det ses som en självklarhet att ingen enda detalj lämnas ogranskad – Schermans avsikt är ju att bestämma Mariebergfabriken mest kända produkt. Återigen imponeras jag av den ambitiösa forskningsinsatsen, och med fortsatt

nyfikenhet bekantar jag mig med de övriga motiv som användes som kakelugnsdekor – allt från kineserier, herdemotiv och klassiska ruiner till de mindre vanliga, emblematiske bilderna.

Scherman lämnar ingenting åt slumpen. Sedan hon omsorgsfullt behandlat de delar av kakelugnen som syns utåt, fortsätter hon till kakelugnens inre, det vill säga till själva materialet och kakelugnarnas olika konstruktion. Här får läsaren bekanta sig med ugnens olika delar, med rålerans beskaffenhet och med innehållet i glasyren. I fokus för Schermans granskning står lerans sammansättning, som var väsentlig för det färdiga lergodsets kvalitet, hållfasthet och färg. I Sven Rinmans Bergverkslexikon från 1788–1789 finner hon upplysningar om vad samtiden visste om olika lerors beskaffenhet. Men för Scherman är detta inte nog. Hennes attribuerande forskningsarbete kräver mer precisa uppgifter om lerans sammansättning, och därför har hon låtit göra en teknisk undersökning av fyra prover från kakelugnar som ingår i undersökningen, två från Marieberg och två som hon attribuerar till Rörstrand. Denna utredning har gjorts av Ole Stilborg vid Keramiska forskningslaboratoriet i Lund och visar i sammanfattning att det finns en klar och tydlig skillnad mellan de kakel som antagits komma från Marieberg respektive Rörstrand, både vad gäller utförandet och kvaliteten i godset och glasyren. Värt att nämna tycker jag också är att Scherman inte enbart presenterar nya uppgifter om godset från Mariebergfabriken. Hon finner till exempel en kakeltillverkning av gulbrännande lera från Rörstrand som tidigare har varit obeaktad i litteraturen. Bara när det gäller glasyren blir Scherman mera färdig. Hon kan inte redovisa dess exakta sammansättning – men det är inget förbiseende. Sannolikt var den mästarens egen bevarade hemlighet. Däremot kan hon konstatera att Mariebergs glasyr tidvis var bättre än Rörstrands, vilket berodde på en mer omsorgsfull procedur vid tillredningen.

När man kommer till bokens sista kapitel tycker man sig som läsare vara fullständigt hemma i Schermans ämne, och det är en klok uppläggning att först här redovisa den omfattande inventering som gjorts och diskutera den information som det mödosamma fältarbetet givit. Nu är det alltså kakelugnarna själva som får tala, och i detta Schermans avslutande kapitel är det några »sakra» Mariebergare som valts ut för att grundligen undersökas och beskrivas. Dessa ugnar utgör emellertid bara utgångspunkten för Schermans inventering. Hon har ägnat samtliga ugnar

ett genomgripande studium, alltså även dem som ingår i den tidigare nämnda katalogen. Scherman har mätt upp dem alla, ritat av dem och ingående studerat dem i fråga om material och utförande. Godset, glasyren, färgen, dekoren, kaklets former och karakteristiska dekor-detalyer, även kakelugnens uppbyggnad och placering i rummet har noga granskats av Scherman.

Resultatet av all denna möda är att Scherman kan precisera vad som kännetecknar en Mariebergare och också fastställa omfattningen av produktionen vid fabriken. Den var varken var så stor eller så begränsad som tidigare forskning velat indikera. En av bokens verkliga förtjänster därutöver är att kakelugnen som sådan får en grundlig behandling och läsaren bibringas en grundlig kunskap om den som objekt. Man behöver inte vara specialintresserad av just Mariebergare för att ha behållning av denna bok. En annan förtjänst är givetvis de vidare attributionsmöjligheter som är resultatet av Schermans forskning. Ett stort antal kakelugnar har hon kunnat tillskriva rätt fabrik, tidigare okända Mariebergare har kommit i dagen, och med de fakta som nu föreligger finns kanske ännu fler att (åter)upptäcka. Öviktigt är inte heller att Scherman bidrar med kunskap om andra kakelugnstillverkare. Utöver kakelugnar med proveniens och sådana som tillskrivits Mariebergs porslinsfabrik behandlas här, under en egen rubrik, kakelugnar av annan tillverkning.

Om något mer skall sägas om själva katalogen, så kan det sägas kort: liksom arbetet i övrigt är den imponerande. Varje avsnitt inleds med en kort presentation av den ifrågavarande ugnen och dess lokalisering. Därpå följer kataloguppgifterna, en sammanfattning med författarens kommentarer samt referenser. Här skall tilläggas att katalogen, liksom boken i sin helhet, är både informativ och vackert illustrerad. Ännu en gång finns det anledning att strö rosor över Scherman. Utöver faktauppgifterna står hon nämligen för många av illustrationerna. I rättvisans namn skall dock även fotografen Michael Perlmutter ha en eloge liksom bokens formgivare Bengt Serenander. Även om forskningsresultaten talar för sig själva, tror jag säkert att intresset för ett ämne ökar när det, som här, presenteras i en välgjord estetisk form. Susanna Scherman kan känna sig mer än nöjd. Det här är ingen bok som inbjuder till att stå dammig i bokhyllan. Jag är viss om att den blir flitigt använd av forskarkollegor och tror att den också kan tilltala en bredare läsekrets.

Thérèse von Lampe